

*View Over the Balkan Peninsula
Поглед над Балканите*

ПАТРОНИ И КЛИЕНТИ. БЪЛГАРСКИ ПРИМЕРИ И БАЛКАНСКИ ПАРАЛЕЛИ ОТ КРАЯ НА XIX И НАЧАЛОТО НА XX ВЕК

Добринка Парушева

*Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“,
Институт за балканистика с Център по тракология към БАН*

Резюме. Макар и принадлежащи към корпоративната традиция на Османската империя, отношенията между патрони и клиенти продължават да играят роля и в модерните балкански държави. Настоящата статия представя и анализира примери за този вертикален тип социални мрежи с цел да обясни някои особености на начина, по който функционира политиката в България в края на XIX век. Авторката обръща внимание както на клиентелистски кръгове, формирани около отделни личности, така и на партийни клиентелистски мрежи, а и на базирани на землячеството. Прокарана е тезата, че в България доминира партийният тип клиентелизъм.

Keywords: patronage; clientelism; networks; political elite; Bulgarian politics

Ролята на социалните кръгове и мрежи в обществото не подлежи на съмнение. Те присъстват във всяка сфера на човешката дейност, независимо от това доколко са видими. Целта на този текст е да насочи вниманието на читателя към един конкретен тип социални мрежи, а именно отношенията между патрони и клиенти, с фокус върху политическата сфера в България в края на XIX и началото на XX век. Това е времето, когато се формира модерният политически елит на възстановената българска държава¹).

Вертикалните социални мрежи, към които се отнасят отношенията патрон – клиент, са смятани за нетипични за модерните общества. Въпреки това те продължават да играят съществена роля в някои от тези общества, поради което и привличат вниманието на учени от различни дисциплини като обект на наблюдение и анализ. Обикновено при изследването на тези отношения акцентът пада върху значението на междуличностните връзки и взаимоотношения, свързани с властта и политиката, като се обръща внимание върху йерархията, асиметрията и неравнопоставеността²). От съществено значение при изследването на патронажа е как се подхожда към него. Изследователите

антрополози обикновено разглеждат патронажа като нещо извън системата на управление и властта; по-скоро го мислят като особен вид междуличностни отношения, като неформална йерархия – приятелска мрежа, базирана на влияние. За разлика от тях политолозите смятат, че патронажът се отнася до начините, по които политици и партии разпределят служби или услуги в замяна на избирателна подкрепа. С други думи, за антрополога патронажът е тип социална връзка, докато за политолога той е черта на управлението³⁾. Разграничаването на двата типа подходи не е лесно, особено когато става дума за общество и държава, в които се осъществява качествена социална и политическа промяна, както е случаят с балканските общества през XIX и началото на XX век. Затова пък разглеждането на този тип мрежи може да допринесе за обяснението на някои особености в начина на функциониране на политиката на Балканите през втората половина на XIX век, а дори и по-късно.

Тук е мястото да подчертая, че Гърция не е единствената от балканските страни, която „се радва“ на съществуването на патронажа и клиентелизма като обществено явление. Широко разпространеното убеждение, че гръцкият случай е еталон в това отношение, произтича според мен от факта, че този тип отношения и тяхното значение в гръцката история са доста добре проучени⁴⁾, докато случаят с останалите балкански страни не е такъв. Със сигурност социалната и политическата система на модерна Гърция не може да бъде разбрана без знание за клиентелизма. Но всъщност клиентелите принадлежат на корпоративната традиция на Османската империя, така че във всички модерни балкански държави – къде повече, къде по-малко – може да се намери отглас от това наследство. По времето на Османската империя е обичайно за местните първенци да осъществяват контакт с административната власт и да действат като медиатори между нея и своите съграждани или съселяни. Тази роля им дава допълнителен престиж, власт и богатство, докато обикновените поданици най-често получават финансова помощ и защита. Има известна реципрочност, тъй като първенецът може пък да разчита на служба или лоялност от страна на тези, на които прави услуги. От своя страна, той е задължен да защитава техните интереси, като по този начин клиентът запазва самоуважение.

Като добър пример в това отношение може да бъде посочена връзката между Гаврил Кръстевич (1813 – 1910) – един от директорите, а после и главен управител на Източна Румелия, и Стефан Богориди (1775 – 1859), който е единственият българин, достигнал до най-висшите властови позиции в Османската империя⁵⁾. Чрез княз Богориди Кръстевич попада в Цариград, завършва с неговата финансова помощ Великата народна школа там, а след това и право в Париж и започва успешна административна кариера⁶⁾. Отношението патрон – клиент в случая се прехвърля впоследствие и върху сина на Богориди – Алеко, който е главен управител на областта Източна Румелия през

1879 – 1884 г. и назначава Кръстевич за свой пръв помощник – главен секретар и директор на вътрешните работи. Патронът в случая предлага финансова помощ и подкрепа в началото на кариерата, а клиентът – Кръстевич, отвръща с лоялност както към своя патрон Стефан Богориди, управлявайки като негов пълномощник о. Самос през май 1845 – април 1850, така и към неговия син Алеко Богориди през 1879 – 1884 г. в Пловдив. Наблюдаваното в случая прехвърляне на покровителството над клиента от един член на семейството на патрона към друг, от бащата към един от синовете му, е често срещано явление при традиционните отношения патрон – клиент⁷⁾.

След отхвърлянето на османската власт патроните установяват, че техните клиентелистки мрежи са полезни за придобиване на модерни роли в политическата и социалната система. Тъй като обаче модерните роли и структури са привнесени в общества без необходимата поддържаща социална инфраструктура, желанията на клиентите обикновено превъзхождат възможностите на патроните. Освен това за клиентите вече не чисто физическото оцеляване е основен проблем, както е било в предишния период. Промените в демографския профил на обществото, в стопанството, по-високите очаквания от живота и т.н. се оказват по-важни. Поради това както клиентелистките, така и семейните връзки, съществуващи и в политическата, и в икономическата сфера, се експлоатират предимно с цел социален просперитет⁸⁾. Още с възстановяването на балканските държави държавната служба се очертава като един от основните пътища за социална мобилност в посока нагоре. Причината за това е ускорената модернизация, особено тази в политическата сфера: бързото нахлупване на „модерен юридически цилиндър“ на главата на общества, недостатъчно узрели да се възползват от него, води до прекомерно разрастване на държавните институции. Тази институционална революция изпреварва значително способността на менталитета и всекидневните практики да се приспособяват. Поради това създаващата се средна класа, с всички уговорки, които предполага употребата на този термин на Балканите, се оказва в голяма степен зависеща и зависима от правителството и множеството административни и военни постове, които то създава. На практика, държавният апарат осигурява достъп до ресурси, които могат да бъдат разпределяни от политическия елит чрез клиентелистки мрежи в замяна на лоялност и подкрепа при нужда. Същевременно, поради настъпващите промени във функционирането на този апарат, поне част от бившите местни патрони постепенно се превръщат в клиенти на регионални или национални патрони.

Тези процеси в развитието на отношенията патрони – клиенти се наблюдават и в Княжество България след 1878 г. и изглежда оправдано да им се отдели внимание, като се разгледат като една от характерните черти при функционирането на българската политическа система: от една страна, по-

литическото израстване е смятано за вид социален просперитет, а от друга – желанието да се стигне по-близо до властови позиции или до по-високи властови позиции, несъмнено е сред основните причини за роенето на политическите партии.

Обикновено се смята, че партиите се появяват, защото хората не са съгласни един с друг и искат различни неща. В България от края на XIX и началото на XX век обаче, на практика, често се случва точно обратното – това, което води до появата на партии и до борба между тях, е учудващото съгласие, с което всички искат едно и също, а именно да бъдат хранени на държавни разноски. За съвременниците не е тайна, че когато една партия дойде на власт, нейните привърженици многократно нарастват. Както пише Павел Милуков – ерудиран и добре запознат с положението в страната наблюдател, тогава „...към тесния кръжок от „приятели“ се прилепа много по-широк кръг от клиенти, които дирят места и изгоди, свързани с властта...“ (Milyukov, 1905: 122 – 123).

Именно поради това всяка партия, на практика, е заставена да практикува патронаж: от изкуството на нейните лидери в тази насока зависят степента и продължителността на нейното влияние. Особено важно е да се демонстрират наличието на възможности при вземане на властта с цел задоволяване апетитите на „приятелите“. Новоназначените министри в България в повечето случаи „...малко се интересуват за способностите и познанията на лицата, що назначават на служба, ако са добри техни партизани“ (Vasilyov, 1994: 43). Григор Начович, който е сред българските политици с най-дълга кариера и влияние в националния политически живот преди Първата световна война, споделя в автобиографичните си бележки: „През 1894 г. съм получил около 500 писма. Съдържанието на почти всички се касаеше само за служби... Колкото чета повече писма от 1894, първото време на встъпването на Стоиловото М[инистерст]во, толкова повече се учудвам и възмуствам от все по-голямото число на службогонци, все повече просители за служба и това само до мене, до външното М[инистерст]во. Така ще е и при другите министерства. Като да се е предала цяла България на службогонство. Скръбно!“⁽⁹⁾. Предположението на Начович се потвърждава от Тома Васильов – дългогодишен главен секретар в Министерството на вътрешните работи и свидетел на смяната на много министри, който подчертава опита на Константин Стоилов при назначение на чиновници да избира способни хора, без значение какви са техните партийни убеждения; твърде скоро обаче и той „...се поддаде на влиянието на други лица и среди и партизанството пак зацарува“ (Vasilyov, 1994: 49).

Картината е същата при повечето български правителства от края на XIX и началото на XX век, а примерите са много. Ненапразно този феномен става обект на присмех и от страна на българския сатирик Ст. Л. Костов в неговата комедия „Службогонци“⁽¹⁰⁾. Така през 1901 г. Михаил

Сарафов – министър на вътрешните работи, получава множество ходатайства от страна на колегата си в Министерския съвет Иван Белинов. Той непрекъснато настоява да бъдат назначени определени хора за околийски началници или за пристави, където е удобно. В една от бележките си Белинов дори пише: „Приятелите – мои *protégés* – чакат става вече ½ година“⁽¹¹⁾. Имайки предвид, че това правителство остава на власт около десет месеца, твърде вероятно е не всички молби да са били удовлетворени. Години по-късно, когато пише спомените си, Т. Васильов подчертава разочарованието си от управлението на демократите през 1908 – 1910 г. въпреки слабостта си към Демократическата партия. Неговата критика е насочена особено към министъра на вътрешните работи в правителството на Александър Малинов – Михаил Такев: „По много работи той тръгна по утъпкания от неговите предшественици път, а по отношение на безразборното уволнение, местене и назначение на чиновнишкия персонал той дори надмина някои от тях (Vasilyov, 1994: 54 – 55, 62)“. От друга страна, Тома Васильов припомня и едно добре познато изключение в това отношение. Добре познато поради факта, че и двамата замесени в случая са достатъчно известни политически фигури: Григор Начович, въпреки „всеобщото уверение в неговото крайно реакционерство“, е „толерантен към мненията и убежденията на своите подчинени. ...За уволнението на Димитър Петков – тогава младши подначалник на счетоводното отделение, Начович се реши само когато той, Петков, демонстративно обяви, че наистина издава канцеларски тайни и го прави в интереса на Либералната партия“⁽¹²⁾.

Примерите за грижата на политическите партии за техните „партизани“ или „приятели“⁽¹³⁾ могат с основание да бъдат разгледани през призмата на отношенията патрони – клиенти. В случая става дума за т.нар. партиен тип клиентелизъм, който се смята за присъщ повече на модерните общества – поради самия факт, че организираниите политически партии са сами по себе си модерен феномен. Разграничаването между различните значения на патронажа е необходимо и важно, но всъщност от по-голямо значение ми се струват други въпроси: как да бъде интерпретиран патронажът, защо традиционните отношения патрони – клиенти са доминиращи в някои общества и не по-маловажно – защо тези отношения често отстъпват на патронаж, ръководен от политически партии?

Отговорите на тези въпроси ни насочват към анализ на политическата организация на държавата, от една страна, а от друга, към анализ на отношенията между отделните сегменти, които я съставляват. Погледнати през такава призма, традиционните връзки патрони – клиенти могат да бъдат разчетени като появяващи се в държавна структура, в която властта е децентрализирана, държавната дейност е относително ограничена и се наблюдават големи разстояния (физически и социални) между локалната и централната

власт. С други думи, те са характерни по-скоро за сегментирано традиционно общество, каквото е това в Османската империя например, в което са нужни медиатори между периферията и центъра. Партийният клиентелизъм, от своя страна, е свързан с разширяващата се дейност на модерната държава и с нарастваща интеграция. Той е пряко свързан с новия тип държава, където властта се разпростира във всички сфери и политическите партии се оказват тясно свързани с държавните структури в резултат на факта, че когато са управляващи, контролират ресурсите от служебни позиции и финансови фондове. Този контраст между традиционния диаден (двоичен) патронаж и модерния партийен тип клиентелизъм е посочен още в края на 60-те години на XX век от Алекс Вайнград, а неговата работа повлиява редица изследвания на случаи в антропологията, историята и политологията през следващите две-три десетилетия¹⁴⁾.

Имайки предвид това разграничение, някак разбираемо изглежда това, което наблюдаваме в България от края на XIX век, а именно, че с нарастващата роля на модерната национална държава нараства и ролята на партийния патронаж. Партиите започват постепенно да играят ролята на медиатори между своите членове и властта и с тази своя роля допринасят за преодоляване на социалната изолация и повишаване на степента на социална интеграция – на национално, но също така и на регионално ниво.

В този ред на мисли бих желала да спомена още един вид клиентелизъм, който работи перфектно в България от онова време (а и не само), а именно приятелствата по линия на землячеството. Един великолепен пример за подобна клиента е Младолибералната партия на Димитър Тончев с нейната предистория. Тази политическа групировка има изключително силна поддръжка в Карлово и Калофер и почти никаква в останалата част на страната. Местната подкрепа се дължи на земляческите връзки на лидера, родом от Калофер, който още от 1886 г. има собствена социална опора в Карлово, откъдето редовно е избран за народен представител. През 1888 г., когато става министър на правосъдието, той започва да създава и своя политическа фракция в Народнолибералната партия на Стефан Стамболов. Политическите приятели, работили за изборните му успехи, са добре възнаградени с постове в местното управление и не предизвиква учудване фактът, че и през 1894 г. тази карловско-калоферска дружина, макар и формално либерална (радославистка), всъщност е неформално звено от земляческата партийна мрежа на Д. Тончев. Именно социалната устойчивост на тези връзки дава кураж на Тончев да оглави в началото на XX век собствена формация – Младолибералната партия, част от която „обяснимо и закономерно“ стават и карловските му привърженици¹⁵⁾.

Това не е единственият пример за землячески клиентелизъм, тъй като землячеството доста често се оказва тясно преплетено с партийния клиентели-

зъм. Но случаят с Младолибералната партия заслужава специално отбелязване поради това, че сме свидетели на землячеството като темел за създаването на нова партийна структура. Докато във всички останали примери то започва да играе роля едва след като партията вече е създадена, т.е. те не достигат до национално ниво, какъвто е случаят с Димитър Тончев, или дори да достигнат, не са толкова видими.

И така, от изложеното дотук става ясно, че в България в повечето случаи сме свидетели на партиен тип клиентелизъм. Макар да има примери и за персонални връзки от типа патрон – клиент, те са малко, за разлика от положението в Гърция. Нека само спомена като илюстрация, че да бъдеш депутат в гръцкия парламент, може да бъде много скъпо занимание, тъй като едно от задълженията в този случай е да станеш кум или кръстник на децата на избирателите си, а те не са малко. Често цитиран е примерът на Димитриос Ралис – пет пъти гръцки министър-председател и многократно депутат в Националното събрание в края на XIX и началото на XX век, който изглежда е имал около 1000 кръщелници (Clogg, 1987: 4). В България подобна практика не е често срещано явление или поне не е споменавана от политиците в техните спомени и документи.

Мислейки за персонални отношения от типа патрон – клиент, видими на фона на българския политически пейзаж, бих искала да насоча вниманието към кръга около Константин Стоилов, макар в този случай да има преплетени и други мрежи – приятелски, от годините на обучение, както и семейни. Трайно приятелство свързва Стоилов с Петко Тъпчилещов, Стефан Панаретов, Иван Ст. Гешов и Петко Горбанов, с които той е учил по едно и също време в Робърт колеж¹⁶). Иван Славейков обаче, макар и ученик по същото време (Mitev & Ilchev, 2003: 269), не (о)става приятел, поне не в политическия смисъл, на Стоилов и останалите. Той застава на страната на либералите и това е лесно обяснимо със семейните му връзки: като син на Петко Р. Славейков той в голяма степен очаквано прави своя избор, следвайки баща си, т.е. в този случай семейната мрежа доминира.

Сравнително малкият приятелски кръг на Константин Стоилов започва да се изгражда въз основа на ученическото приятелство от Робърт колеж, но е подсилен впоследствие и с брачни и професионални връзки. Самият Стоилов се жени за Христина – сестрата на приятеля си Петко Хр. Тъпчилещов (наричан от него Петух, Петя, Петичко), а чрез сродяването с това семейство се сближава и с Найденов Бенев, който е женен за Любица – дъщерята на Никола, другият брат от търговската фамилия Тъпчилещови от Цариград; освен това Стоилов става кум и кръстник на децата на Н. Бенев¹⁷).

Защо смятам, че има основание този кръг – или поне част от него – да бъде разчетен и през призмата на клиентелистките отношения? Стоилов и Бенев, освен че са роднини, имат и обща адвокатска кантора, но прави впе-

чатление неравностойното им партньорство: Бенев по-скоро играе ролята на юридически секретар на много успешния (особено в годините 1889 – 1894) адвокат Стоилов, дори разпределението на хонорарите между тях е 2:1 в полза на Стоилов, както самият той отбелязва във финансовите си документи (срв. Statelova & Tankova, 2001: 194). Когато през 1894 г. Константин Стоилов става министър-председател на Княжество България, виждаме Петко Тъпчилещов и Найден Бенев като секретари на Министерския съвет¹⁸). Ако наистина разгледаме кръга около Стоилов като клиентелистки, то несъмнено като връхна точка на проявление на отношенията патрон – клиент трябва да отбележим заемането на министерски пост от Найден Бенев в правителството на Стоилов при създалата се през 1896 г. политическа криза. Един съвременник пише по този повод за Бенев: „В България досега на министерския стол не е седял толкова малко известен човек. Роднина и секретар по адвокатство на Стоилова, той доби едно положение, за което едва ли някога е мечтал (Vasilyov, 1994: 51)“. Ранната смърт на Стоилов през март 1901 г. води до изпадане на този тесен кръг от политическите (партийните) среди. Именно това всъщност е основанието ми да смятам, че той може да бъде разгледан и през призмата на отношенията патрон – клиенти. Все пак в случая има налице и много добри приятелски отношения¹⁹), преплетени и със здрави семейни връзки, така че е добре този прочит да остане само възможен, а не наложен.

Въпреки възможностите за различен прочит на кръга около Константин Стоилов обаче, ако подходът е повече антроположки, отколкото от гледна точка на историята, и особено на политологията, акцентът би паднал върху отношението патрон – клиент. Защото от антроположка гледна точка това, което е от най-голямо значение, е влиянието, дори когато става дума за приятелска или семейна мрежа. Т.е. патронажът не се мисли толкова в рамките на формалната система на управление или власт, а като неформална, всекидневна йерархия, в която едната страна винаги има по-силно влияние. Може да се каже, че изследването на патронажа чрез оптиката на антропологията е всъщност анализ на начините, по които индивиди с различен авторитет и власт, но свързани с приятелски, семейни или друг тип (например бизнес) връзки, използват своите отношения така, че да постигнат определени цели. Едва ли буди учудване тази формулировка – „широкото“ обяснение и очакване може много добре да бъде туширано от „тясно“ наблюдение и плътно описание на разглежданата мрежа и допълнено със задълбочен анализ на динамиката вътре в нея, а и между нея и останалите индивидуални или колективни актьори на политическата сцена.

Целта на този кратък текст беше да постави въпроси за дискусия, а не да даде отговори, и именно по този начин предлагам да бъде четен той. Представените тук размишления и малкият брой предложени като илюстрация

примери трябва да бъдат разглеждани не като резултати от целенасочено проведено задълбочено проучване в полето на историческата политическа антропология, а по-скоро като заявяване на необходимостта от задълбочаване на интереса към изучаване на проблемите на патронажа и клиентелизма в България. Причината за такава необходимост не се нуждае от обосновка: и днес политическото пространство в страната е белязано с присъствието и често острата проява на множество примери на партийен клиентелизъм, толкова характерен за българската политическа действителност още от края на XIX век.

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. Част от идеите в този текст са споделени за първи път в книгата ми за българския и румънския политически елит (Добринка Парушева, Правителственият елит на Румъния и България през втората половина на XIX и началото на XX век. Социална история, София 2008, гл. 3.). През последните години интересът ми към тази проблематика се възстанови и задълбочи.
2. За постиженията в изследването на този феномен през 70-те години на XX век, когато антрополози и социолози му отделят значително внимание, много добро обобщение и преглед на литературата предлага следната статия: Eisenstadt, S. N., Roniger, L. (1980). Patron-Client Relations as a Model of Structuring Social Exchange, *Comparative Studies in Society and History*, vol. 22, No 1, 42 – 77. Представяне на някои от важните изследвания от края на XX и началото на XXI век прави отново един от току-що цитираните автори: Roniger, L. (2004) Political Clientelism, Democracy, and Market Economy. *Comparative Politics*, vol. 36, No 3, 353 – 375.
3. Срв. с мнението на Weingrod, A. (1968). Patrons, Patronage and Political Parties. *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 10, no 3, 377 – 400.
4. Гърция редом с Италия е сред европейските страни, които най-често са обект на изследване във връзка с клиентелистски структури, но повечето изследвания се отнасят за XX век. Вж. от по-новите неща например Lanza, O. & Lavdas, K. (2000) The disentanglement of interest politics: Business associability, the parties and policy in Italy and Greece. *European Journal of Political Research*, 37, 2, 203 – 235. Що се отнася до периода на формиране на гръцкия политически елит, т.е. XIX век, изключително информативни и все така полезни продължават да бъдат изследванията на Джон Петропулос (доказателство за качество и неговото признаване и до днес е преиздаването на неговата книга през 2015 г. от Princeton University Press) и Гуннар Херинг: John Petropoulos, *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece 1833 – 1843*, Princeton 1968, 53 – 59; Gunnar Hering, *Die politischen Parteien in Griechenland 1821 – 1936 (Teil 1)*, 53 – 114, и др. Виж също Keith Legg, *Politics in Modern Greece*, 31 – 40.

5. Вж. едни от по-новите публикации за Богориди и цитираната там по-стара литература: Йордан Желев, Княз Стефан Богориди. Кариера, национална идентичност, патриотизъм. I. Политическа кариера в Османската империя, Известия на Държавните архиви, 83 (2003), 3 – 40 и Йордан Желев, Княз Стефан Богориди. Кариера, национална идентичност, патриотизъм. II. Национална идентичност и патриотизъм, Известия на Държавните архиви, 84 (2004), 3 – 53.
6. За Гаврил Кръстевич вж. Балабанов, 1914; Бонева, 2000.
7. Подобни практики са забелязани и в Гърция през XIX век, в десетилетието непосредствено след създаването на независимото кралство. – Сrv. Keith Legg and John Roberts, *Modern Greece. A Civilization on the Periphery*. Boulder and Oxford 1997, 73.
8. Lind, G. Great Friends and Small Friends: Clientelism and the Power Elite. In Wolfgang Reinhard (ed.): *Power Elites and State Building*, 123 – 147; сrv. Legg, K. *Politics in Modern Greece*, 31 – 40.
9. Български исторически архив – НБКМ, ф. 14 (Григор Начович), оп. 1, а.е. 1, л. 158.
10. Темата не е чужда и на сръбския писател Бранислав Нушич, както и на румънския автор Йон Лука Караджале. С други думи, феноменът службогонство в никакъв случай не е специфично български, а по-скоро е характерен за всички балкански държави. Дали това е черта и на социалната динамика в други страни отвъд балканското културно пространство, е въпрос, който изисква специално проучване и анализ.
11. Иван Белинов до Сарафов, различни дати от 1901 – НА БАН, ф. 17к (Михаил Сарафов), оп. 1, а.е. 144, л. 1 – 5 (цитатът от л. 2).
12. Тома Васильов, Спомени за лица и събития, 84, 130. Либералната партия по онова време е в опозиция на правителството.
13. Приятели е термин, използван много често за назоваване на политически съмишленици в разглеждания период. – Вж. например Константин Стоилов, *Дневник*, част I и част II, *passim*; Стоян Данев, *Мемоари*, *passim*.
14. Weingrod, A. Patrons, Patronage and Political Parties. *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 10, no 3 (Jul 1968), 377 – 400. Пример за повлияно от неговите идеи изследване, свързано с постосманското пространство, е например работата на Özbudun, Er. (1981). Turkey: The Politics of Clientelism, in Shmuel Eisenstadt and René Lemarchand (eds.), *Political Clientelism, Patronage and Development*, Sage: London, 249 – 68.
15. Вж. по-подробно по въпроса Танкова, В. (2006). За политическия живот и политиките в Карлово в края на XIX век. – В: Местното самоуправление. История и перспективи, Карлово, 8 – 11.
16. Стателова, Е., Танкова, В. Константин Стоилов в политическия живот на България, 52 – 58; сrv. Николова, В. Между консерватизма и либерализма, 75.

17. Константин Стоилов, Дневник, част II, 127, 143 и др.
18. Вж. Константин Стоилов: Дневник, част II, 127, 143; Веска Николова: Между консерватизма и либерализма, 77.
19. Много често Стоилов прави следните записи в дневника си: „Бенев. Клуба“. Или „Бенев. Разходка“. – Вж. Константин Стоилов: Дневник, част II, passim.

REFERENCES /ЛИТЕРАТУРА

- Balabanov, M. (1914). *Gavril Krastevich*. Sofia [Балабанов, М. (1914) *Гавраил Кръстевич*, София].
- Boneva, V. (2000) *The Revival Activist Gavril Krastevich*. Shumen: Helion [Бонева, В. (2000) *Възрожденецът Гаврил Кръстевич*. Шумен: Хелион].
- Clogg, R. (1987). *Parties and Elections in Greece. The Search for Legitimacy*. London.
- Danev, St. (1992). *Memoirs*. Sofia: University Press [Данев, Ст. (1992). *Мемоари*. София: Св. Климент Охридски].
- Eisenstadt, S. N. & Roniger, L. (1980). Patron-Client Relations as a Model of Structuring Social Exchange, *Comparative Studies in Society and History*, vol. 22, No 1, 42 – 77.
- Hering, G. (1992). *Die politischen Parteien in Griechenland 1821 – 1936*. Teil 1. München
- Ilchev, I. & Mitev, P. (2003). *Touching America, 19th and Early 20th century*. Sofia: Hemimont Foundation [Илчев, И. & Митев, П. (2003). *Докосвания до Америка, XIX – началото на XX век*. София: фондация Хемимонт].
- Lanza, O. & Lavdas, K. (2000). The disentanglement of interest politics: Business associability, the parties and policy in Italy and Greece. *European Journal of Political Research*, 37, 2, 203 – 235
- Legg, K. (1969). *Politics in Modern Greece*. Stanford.
- Legg, K. & Roberts, J. (1997). *Modern Greece. A Civilization on the Periphery*. Boulder and Oxford
- Lind, G. (1996). Great Friends and Small Friends: Clientelism and the Power Elite, in Wolfgang Reinhard (ed.). *Power Elites and State Building*, 123 – 147.
- Milyukov, P. (1905). *Bulgarian Constitution*. Thessaloniki [Милюков, П. (1905). *Българската конституция*. Солун].
- Nikolova, V. (2004). *Between Conservatism and Liberalism. People's Party in 1894-1920*. Veliko Turnovo: Vital [Николова, В. (2004). *Между консерватизма и либерализма. Народната партия 1894 – 1920*. Велико Търново: Витал]

- Özbudun, E. (1981). Turkey: The Politics of Clientelism. In Shmuel Eisenstadt, René Lemarchand (eds.). *Political Clientelism, Patronage and Development*. London, 249 – 68.
- Petropoulos, J. (1968). *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece 1833 – 1843*. Princeton.
- Parusheva, D. (2008). *Governmental Elite of Romania and Bulgaria during the Second Half of the Nineteenth and Early Twentieth Century. Social History*. Sofia: Academic Publishing House [Парушева, Д. (2008). *Правителственият елит на Румъния и България през втората половина на XIX и началото на XX век. Социална история*. София: БАН].
- Roniger, L. (2004). Political Clientelism, Democracy, and Market Economy. *Comparative Politics*, vol. 36, No 3, 353 – 375.
- Stoilov, K. (1996). *Diary*. Part I and II. Sofia: University Press [Стоилов, К. (1996) *Дневник*. Част I и II. София: Университетско издателство].
- Statelova, E. & Tankova, V. (2001). *Constantin Stoilov in the Political Life of Bulgaria*. Sofia: Anubis [Стателова, Е. & Танкова, В. (2001). *Константин Стоилов в политическия живот на България*. София: Анубис].
- Tankova, V. (2006). About the Political Life and Politicians in Karlovo at the End of the Nineteenth Century. In: *Local Governance. History and Perspectives*. Karlovo, 8 – 11 [Танкова, В. (2006). За политическия живот и политиките в Карлово в края на XIX век. В: *Местното самоуправление. История и перспективи*, Карлово, 8 – 11]
- Vasilyov, T. (1994). *My diary*. Sofia: Academic Publishing House [Васильов, Т. (1994). *Моят дневник*. София: БАН].
- Vasilyov, T. (1934). *Memoirs about People and Events during the 19th and 20th century*. Sofia [Васильов, Т. (1934). *Спомени за лица и събития през XIX и XX век*. София : Георги Николов].
- Weingrod, A. (1968). Patrons, Patronage and Political Parties. *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 10, no 3, 377 – 400.
- Zhelev, Y. (2003). Prince Stefan Bogoridi. Carrier, national identity, and patriotism. I. Political carrier in the Ottoman Empire. *Journal of the State Archives*, vol. 83, 3 – 40 [Желев, Й. (2003). Княз Стефан Богориди. Кариера, национална идентичност, патриотизъм. I. Политическа кариера в Османската империя. *Известия на Държавните архиви*, 83 (2003), 3 – 40]
- Zhelev, Y. (2004). Prince Stefan Bogoridi. Carrier, national identity, and patriotism. II. National Identity and Patriotism. *Journal of the State Archives*, vol. 84, 3 – 53 [Желев, Й. (2004). Княз Стефан Богориди. Кариера, национална идентичност, патриотизъм. II. Национална идентичност и патриотизъм, *Известия на Държавните архиви*, 84, 3 – 53].

PATRONS AND CLIENTS. BULGARIAN EXAMPLES AND BALKAN PARALLELS OF THE LATE XIX AND EARLY XX CENTURY

Abstract. Although belonging to the corporate tradition of the Ottoman Empire, the relationship between patrons and clients continue to play a role in modern Balkan countries. This article presents and analyzes examples of this vertical type of social networks in order to explain some peculiarities of the way in which Bulgarian politics operates in the late nineteenth century.

✉ **Dr. Dobrinka Parusheva, Assoc. Prof.**

Institute for Balkan Studies and Center of Thracology

Bulgarian Academy of Sciences

45, Moskovska St.

1000 Sofia, Bulgaria

E-mail: dobrinka.parusheva@gmail.com